

- Dociekania istoty historii filozofii
- Badania nad kartezjanizmem i myślą XVI i XVII w.
- Badania nad arianizmem polskim
- Badania nad historią pedagogiki

CHMAJ Ludwik — historyk filozofii i kultury, pedagog, ur. 15 II 1888 w Głogowie w Małopolsce, zm. 23 X 1959 w Warszawie.

W latach 1908–1912 studiował filozofię i filologię klasyczną na UJ. W 1930 habilitował się w tymże uniwersytecie, w 1938 został kierownikiem Katedry Pedagogiki na Uniwersytecie im. Stefana Batorego w Wilnie. W 1955 podjął pracę z Zakładzie Filozofii PAN. W 1956 mianowany prof. zwyczajnym w Instytucie Filozofii i Socjologii PAN.

Zainteresowania oraz związane z nimi dorobek pisarski Ch. były wielostronne. Obejmowały: studia ariańskie, które stanowią szczególnie ważną część dorobku Ch., z uwagi na rolę, jaką odegrały w rozwoju badań nad dziejami filozoficznej myśli pol.; prace z zakresu teorii pedagogiki i kultury; prace poświęcone historii filozofii, w których zasadniczą rolę odgrywały zagadnienia związane z filozofią XVII w. (zwł. kartezjańską) i jej recepcją w Polsce.

Najważniejsze prace dotyczące historii filozofii: *Kryzys współczesnej historii filozofii* (KF 8 (1930) z. 1, 80–103); kartezjanizmu: *Zagadnienie „trzech faz” w rozwoju filozoficznym Kartezjusza* ([bmw] 1927); *Kartezjusz i jego filozofia w świetle ostatnich badań* (Kr 1928); *Rozwój filozoficzny Kartezjusza* (Kr 1930); *Teoria „zmysłu wewnętrznego” w filozofii Maine de Birana* (PF 35 (1932), 1–35); *Okazjonalizm — geneza i rozwój* (Wwa 1937); *Kartezjanizm w Polsce w XVII i XVIII wieku* (MF 5 (1956) z. 5, 67–102); pol. arianizmu: *Samuel Przytkowski* (Kr 1927); *Bracia Polscy. Ludzie, idee, wpływy* (Wwa 1957); *Komeński a Bracia Polscy* (Wwa 1958); w oprac. Ch. *Listy* [Fausta Socyna] (I–II, Wwa 1959); monografia pod red. Ch. *Studia nad arianizmem* (Wwa 1959); *Działalność Fausta Socyna w polskim ruchu unitariańskim* (Wwa 1960); *Studia z dziejów ideologii religijnej XVI i XVII w.* (Wwa 1960); *Faust Socyn* (Wwa 1963); pedagogiki i wychowania: *Współczesna polska myśl wychowawcza* (Zrąb 18 (1934) z. 5, 3–23); *Spór w pedagogice* (Marchoń 2 (1935) z. 3, 3–13); *Ernest Kriek i pedagogika polityczna* (Przegląd Powszechny 54 (1937), 13–17); *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej* (Wwa 1938); *Teoria pedagogiczna psychologii indywidualnej (Rzecz o Alfredzie Adlerze)* (Ruch Pedagogiczny 17 (1939) z. 5–7, 5–27); *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku* (Wwa 1962).

Dociekania istoty historii filozofii. Zagadnienie statusu historii filozofii poruszył Ch. w artykule *Kryzys współczesnej historii filozofii*. Zadaniem historii filozofii jest: ustalenie, co jest w danym systemie filozoficznym indywidualne (na czym polega samodzielny wysiłek filozofa); w jakim zakresie filozof uświadamia sobie pewne zagadnienia i o ile postępuje naprzód w odpowiedzi na nie. W rozwiązaniu tych zagadnień główną trudność stanowi antynomia, która powstała z biegiem czasu w poglądach na historię filozofii, określona przez Ch. jako sektaryzm — ewolucjonizm. Historycy, których Ch. zaliczył do „sektarystów” (F. Bacon, É. Condillac, J. J. Brucker), patrząc na historię filozofii jako na historię szkół i błędów, włączają ją do historii literatury, nie dociekając istoty i treści doktryn, lecz koncentrują się na ich wyliczaniu i ustalaniu następstw.

Ewolucjonizm, sprzeciwiając się „sektaryzmowi”, widzi w historii filozofii dzieje postępu wytyczonego a priori przez wewnętrzną konieczność idei. Stanowisko to zaciera różnice między szkołami filozoficznymi, dokonując takiego wyboru treści, by ich zestawienie wykazało jedność umysłu ludzkiego, wewnętrzny związek między systemami oraz ciągłość historyczną. U współczesnych historyków filozofii Ch. dostrzegał podobne tendencje. Jedni nie uważają historii filozofii za naukę filozoficzną, zaliczając ją do nauk historycznych, posługują się głównie metodą filologiczno-analityczną, przywiązują wagę jedynie do badań źródłowych, krytycznej analizy, wyjaśniania kwestii spornych, ustalania tekstu, nie odkrywając przy tym sensu doktryny. Inni uważają historię doktryn filozoficznych za integralną część samej filozofii; w podejmowanych zagadnieniach poszukują pierwiastków stałych; od historyka wymagają zmysłu filozoficznego, „życia się” z systemem.

Żadne z tych stanowisk, zdaniem Ch., nie wyjaśnia różnorodności (a także sprzeczności) poglądów filozoficznych, przejawiających się niemal w każdej epoce historycznej, a tym samym nie jest w stanie podać racji istnienia historii filozofii jako nauki. Najważniejszym zadaniem, z jakim musi uporać się historyk filozofii, jest należyte wyznaczenie roli czynnikowi osobistemu, w stosunku do czynnika kulturalnego i pragmatycznego. Pierwszy warunek stanowi obiektywna rekonstrukcja systemu (odtworzenie zgodne z wizją twórcy); aby tego dokonać, należy uchwycić każdą z idei wchodzącą w skład systemu, ustalić właściwe jej miejsce (odróżnić te, które służą za zasady, od tych, które z nich wypływają) oraz poznać osobowość filozofa i warunki, wśród których doktryna powstawała. System filozoficzny należy traktować jako efekt rozwoju twórcy, jego duchowej jedności i odrębności. Trzeba odkryć te doświadczenia filozofa, w których odsłaniała mu się głęboka treść i sens życia. Jest to doświadczenie zmiany we własnym światopoglądzie. Ch. określał je mianem „doświadczenia elementarnego” i uważał za przyczynę przeświadczenia filozofów o błędności całej poprzedzającej ich filozofii (wątpienie metodyczne Kartezjusza, niezadowolone Kanta z istniejących systemów). Drugi rodzaj doświadczenia, które wywiera wpływ na twórców systemów filozoficznych, to „doświadczenie fundamentalne”. Jest to przeżycie osobiste i uczuciowe, które można uznać za zakończenie i rozwiązanie podświadomej pracy myślowej (powołują się na nie m.in. św. Augustyn, Mikołaj z Kuzy, J. Böhme, Kartezjusz, B. Pascal, I. Kant, J. S. Mill, E. Mach, W. James).

Doświadczenie osobiste uważał Ch. za źródło i podstawę, na której opiera się system filozoficzny (aczkolwiek nie jest ono warunkiem powstania doktryny filozoficznej). Prądy kulturowe (które poznać winien historyk filozofii), wpływają na system filozoficzny, ale nie jest tak, jakoby on z nich wynikał. W pracy historyka filozofii ważna jest także metoda analityczna, za pomocą której ustala się treść pojęć filozoficznych w systemie, ich wzajemne związki i znaczenie, a tym samym proces ich przekształcania się i przemiany, oraz wpływ prądów kulturowych na dany system filozoficzny. Metodę analityczną musi uzupełniać metoda rekonstrukcyjna, która z podstawowych doświadczeń i myśli odtwarza cały system filozoficzny. Historia filozofii, poprzez uchwycenie określonych związków, może wyjaśnić podwójną zależność występującą między prądami kulturowymi a systemami filozoficznymi (prądy kulturowe wpływają na systemy filozoficzne

i odwrotnie). Historia filozofii jest, wg Ch., historią doświadczenia ludzkiego, odkrywającego ciągle na nowo sens rzeczywistości i życia.

Badania nad kartezjanizmem i myślą XVI i XVII w. Badania nad rozwojem i oddziaływaniem filozofii Kartezjusza oraz nad myślą filozoficzną, polityczną, religijną i społeczną XVI i XVII w. stanowiły ważny punkt zainteresowań naukowych Ch. Dokonał przekładu na język pol. i opatrzył wstępami oraz objaśnieniami następujące traktaty Kartezjusza: *Prawidła do kierowania umysłem. Poszukiwanie prawdy przez światło naturalne* (Wwa 1938, 1958², z okazji trzechsetnej rocznicy ukazania się *Rozprawy o metodzie*); *Namiętności duszy* (Wwa 1938). W tłum. Ch. ukazały się też: R. Descartes, *Listy do księżniczki Elżbiety i królowej Krystyny* (Wwa 1939); P. Gassendi, *Logika* (Wwa 1964). *Prawidła do kierowania rozumem* - mimo iż nie ukończone — mają, zdaniem Ch., wielką wartość do poznania rozwoju filozoficznego i charakteru twórczości Kartezjusza. Najważniejszym celem Ch. było poinformowanie w pracach dotyczących Kartezjusza i kartezjanizmu o głównych kierunkach dotychczasowych badań historyczno-psychologicznych i systematycznych nad osobowością i myślą Kartezjusza; osiągniętych wynikach i zagadnieniach, stanowiących wciąż kwestie sporne. Ch. chciał wyjaśnić zagadnienia nasuwające się w związku z próbami dotarcia do istoty zapatrywań Kartezjusza, jego stosunku do filozofii odrodzenia i scholastyki, wpływu Platona i św. Augustyna na poglądy Kartezjusza, a także dotrzeć do źródeł jego przekonań religijnych. Ch. w swych badaniach nad filozofią Kartezjusza odróżnił zagadnienia związane z osobowością filozofa, ze strukturą jego systemu filozoficznego, z istotnymi tendencjami jego filozofii. Twierdził, że istniejące wokół filozofii Kartezjusza kontrowersje wynikają głównie stąd, iż jego system filozoficzny (powstały w przełomowej epoce, wśród walki nowych i dawnych zasad) kryje w sobie wiele rozmaitych zagadnień i idei. Wysuwanie przez badaczy jednej z nich jako podstawowej, najważniejszej czy dominującej musi prowadzić do jednostronnych, a zarazem sprzecznych rezultatów.

Badania nad arianizmem polskim. Ch. był inicjatorem badań nad racjonalizmem religijnym w Polsce XVII w., które niejednokrotnie przyniosły nowe oświecenie życia umysłowego Polski w tym stuleciu, oraz związków pol. myśli ariańskiej z ruchem intelektualnym Zachodu. Badania te postawiły Ch. w rzędzie najwybitniejszych znawców przedmiotu w skali światowej. Prace Ch., jako przewodnik po spuściźnie filozoficznej Braci Polskich, odegrały ważną rolę w kształtowaniu zainteresowań naukowych młodszego pokolenia badaczy arianizmu pol. Pozwalają poznać, jakimi ludźmi byli pol. arianie, jakie głosili idee, jakie prądy myślowe na nich oddziaływały, jaki wpływ wywarli na myśl zachodnią.

W istniejącym w Polsce od drugiej poł. XVI w. ruchu ariańskim widział Ch. wyraz niezadowolenia z opartych na ustroju feudalnym stosunków społecznych. Niezadowolenie to przejawiało się jako plebejsko-szlachecka walka z Kościołem i z państwem. Ustosunkowani wrogo do przewagi politycznej ówczesnego Kościoła, Bracia Polscy zwalczali instytucje kościelne i obrzędy wyrosłe z tradycji, a za podstawę wiary przyjmowali Pismo Święte. Głosili przy tym prawo każdej jednostki do interpretacji Biblii w sposób zgodny z rozumem, co — zdaniem Ch. — świadczyło o obronie autonomii jednostki w sprawach wiary. Postawa niezadowolenia wobec państwa wyrażała się potępianiem wszelkich wojen, odmową piastowania urzędów, negowaniem państwowego wymiaru spra-

wiedliwości. Ch. ukazał radykalizm społeczny Braci Polskich na tle podobnych zjawisk w ówczesnej Europie (w krajach wchodzących na drogę kapitalizmu), w której widoczna była reakcja przeciw feudalizmowi. Podkreślał znaczenie myśli filozoficznej, usiłującej rozwiązać samodzielnie zagadkę bytu i człowieka, oraz nauki odwołującej się do doświadczenia we wspieraniu dążeń zmierzających do ukształtowania bardziej doskonałego życia społecznego. Przyczyniło się to do podtrzymania narastającej opozycji przeciw Kościołowi i absolutyzmowi państwowemu. Rozpowszechniane w licznych rozprawach poglądy i idee Braci Polskich natrafiły w Polsce na podatny grunt, ale wywołały też reakcję ze strony instytucji feudalnych, które doprowadziły do przerwania ich działalności. Ch. podkreślał znaczenie walki, jaką pol. arianie prowadzili w obronie tolerancji religijnej, wolności jednostki, równości, sprawiedliwości oraz wolności myśli nie związanej autorytetami ani tradycją. Zdaniem Ch., Bracia Polscy, mimo że nie odnieśli zwycięstwa, w dużym stopniu przyczynili się do przewyciężenia tradycyjnego światopoglądu religijnego, do rozpowszechnienia prądów umysłowych dążących do wyjaśniania wszelkich zjawisk przyrody i przejawów życia w sposób naturalny i zgodny z rozumem. Wykazanie tej właśnie roli Braci Polskich uważał Ch. za ideę przewodnią niemal wszystkich swych studiów nad ruchem ariańskim.

Badania nad historią pedagogiki. Najważniejszą pracą poświęconą zagadnieniom związanym z teoriami wychowania jest wyd. pośmiertnie monografia *Prądy i kierunki w pedagogice XX wieku*, oparta na wcześniejszej publikacji Ch. *Kierunki i prądy pedagogiki współczesnej*. Choć połączone tematycznie ze sobą, prace te wykazują daleko idące różnice w ujęciu poruszanych tematów, implikowane zmianami warunków zewnętrznych, zaistniałymi po II wojnie światowej. Praca Ch. jest próbą nowego podziału i wartościowania prądów oraz kierunków w pedagogice XX w., może także stanowić punkt wyjścia do ich dalszego opracowania. Wg Ch., teoria pedagogiczna wyrasta z określonych warunków społecznych, ekonomicznych, kulturowych, które wpływają na jej kształt. W każdej teorii wychowania widział odzwierciedlenie realnej sytuacji społeczno-kulturalnej i myśli naukowej. Dostrzegał w pedagogice XX w. wspólną tendencję: przewyciężenie ciasnych ram formalizmu szkolnego i mechanizmu deprawującego ludzi oraz wyzwolenie wszechstronnej i twórczej osobowości. Uważał, że liczne prądy pedagogiki XX w. mają w zasadzie charakter humanistyczny. Wy różnił i omówił następujące typy pedagogiki: pedagogika naturalistyczno-liberalna, socjalistyczna, kultury, religijna, materializmu historycznego. W każdym z nich możliwych jest wiele stanowisk, które Ch. uwzględnił, przedstawiając ich podstawowe cechy.

Na kształt współczesnych teorii pedagogicznych wywarły, zdaniem Ch., wpływ: zmienione formy życia (zmiany społeczno-polityczne, skomplikowanie stosunków ekonomicznych, rozszerzenie i rozrost funkcji państwa, przemiany obyczajowe) oraz rozwijające się nauki, zwł. biologia, psychologia i socjologia.

Problematyce dotyczącej pedagogiki poświęcił Ch. interesujący artykuł *Ernest Kriek i pedagogika polityczna*. Przedstawił w nim komunizm, faszizm i hitleryzm jako ustroje polityczne odrzucające ideał niczym nieskrępowanej jednostki i podporządkowujące ją bezwzględnie społeczeństwu i państwu. Skrytykował propagowaną przez E. Kriecka pedagogikę nacjonalistyczną, stanowiącą uza-

sadnienie ideologii wychowawczej hitleryzmu. Ch. podkreślał, że prawdziwa kultura może rozwijać się tylko wówczas, gdy jednostki przejawiają wolę wewnętrznego doskonalenia, świadomego ustosunkowywania się człowieka do samego siebie i do wszystkiego, co ludzkie. Sieć zależności, przymusu i groźby osłabia — wg Ch. — naturalną zdolność jednostki do współdziałania i rozwoju, prowadząc do zagłady życia duchowego i panowania barbarzyństwa.

Bibliografia: L. Szczucki, *W czterdziestopięciolecie pracy naukowej Ludwika Ch.*, MF 7 (1957) z. 3, 221–223; K. Górski, *Ludwik Ch. jako historyk reformacji (W 70-lecie urodzin)*, *Życie Szkoły Wyższej* 6 (1958) z. 4, 121–126; K. Lepszy, *Ludwik Ch. (1888–1959)*, *Kwartalnik Historyczny* 67 (1960) z. 2, 597–600; J. Tazbir, *Ludwik Ch.*, *Odrodzenie i Reformacja w Polsce* 5 (1960), 266–268; P. Grzegorzcyk, *Twórcy i badacze kultury zmarli w 1959 r.*, *Znak* 13 (1961), 511–551.

Małgorzata Kowalewska